

**MEZŐBERÉNY TELEPÜLÉSNÉPRAJZI VISZONYAI
(18–19. SZÁZAD)**

– Novák László Ferenc –

A településnéprajzi kutatás egy adott terület, helység történeti-néprajzi vizsgálatára irányul. Tekintettel van a táji viszonyokra, amelyek alapvetően meghatározzák egy társadalmi közösség életlehetőségeit. A táji determinizmus a gazdálkodás struktúráját határozza meg, s annak révén a település rendszerének kialakulására hat. A település nem csupán a település központját, a belsőséget jelenti, hanem a belsőség és külsőség, azaz a határ szerves kapcsolatát, amely – a gazdasági struktúrának megfelelően –, sajátos üzemszervezeti elrendezést, a település funkcionális rendszerét mutatja. E vonatkozásban a település sajátos társadalmi képződmény is, amelyet a társadalmi közösség karaktere is alakít; a településrendszerben sajátos társadalmi viszonyok tükröződnek.¹

Táj és ember

A település kialakulásában meghatározó a természeti környezet, a táj. Mezőberény az Alföld egyik legjelentősebb vidékén, a Körösök folyása mentében, s a Békés-Csanádi-löszhát területén helyezkedik el. A Körös mente laposabb térszín, amelyet a folyó rendszeresen elárasztott vízzel. Helyenként szurokfelete, kötött talaj található meg, valamint a réti talajok s a szik.

A tájra igen jellemző leírást készítettek a határnak e területéről 1842. június 13-án, amikor a legelőfelosztás során bejárása megtörtént: „a’ mai napon, a’ hely színe az érintett legelő vizsgálatára végett ki küldénk ... Eskütt társunkat ki is kiküldetése tárgyában híven eljárván, ’s érintett Kereki legelő részt megvizsgálván, jó lelki ösmérettel, ’s egyszersmind hite feljánlása mellett jelentette, ’s egyszersmind tanubizonyoságot tett előttünk arról, hogy az érintett köz legelő részeit, nevezetesen dög halmot, – kutya tisztát, pusztá templom zugot – a’hol tsak az árvizek engedték bejárván, első tekintetre is azt tapasztalta, hogy ezen tsaknem egész tér, nagy lapályban fekvése miatt, a’közönséges árvizeknek is ki van téve, – a’ hátsabb területek nagyobb részben szék földekből – mellyeken nem kis mennyiségben éppen használhatatlan vak székek is találatnak, állanak –, Ez idő szerént pedig, a’ tanú látása szerént, az említett legelőnek még tsak harmada van sík víz alatt, azomban a’ tanú úgy véli, hogy a’ napról napra növekedő árvizek még nagy tért elboríthatnak a’ napokban, – harmadán ismét az érintett térnek oly fű nemek növekedtek a’ tavaszi árvizek miatt, – mellyeket a’ jószág nem eszik, hol pedig – a’ legelő harmadán a’ hátsabb székeken eme fű nemek nem találatnak, a’ mező már is oly kopár, hogy rövid idő múlva, a’ nagy jószág azokon meg nem élhet. – Végre a’ tanu valja, hogy azon téreknek szárazon létét, melly a’

¹ A témához részletesen: NOVÁK 1995.

víztől ment, egyedül a' kőrös kitsapókhoz, a' község erejével készített tetemes költségű nagy gátaknak lehet tulajdonítani, – 's ha azok nem volnának az említett Kereki legelőn, a' hajó igen tsekély hátassabb helyek kivételével – mindenütt uszhatna." – jegyezték fel Békésen a tanúvallomást.²

A Körös folyótól nyugatra eső, magasabb fekvésű térszín, a löszös, fekete, kötöttebb talaj a mezőgazdálkodás számára mindenkor rendkívül fontos volt. Rendkívül jó minőségű, értékes terület.³ Mezőberény határa a laposabb és magasabb térszínen terjed ki. A birtokviszonyok sajátos alakulása következtében állott elő az a sajátos helyzet, hogy a helység testébe ékelődik Tarcsa határa, s ily módon Berény számára a legelőterület fogyatkozott meg.

Kőrös-Berény területén és környékén még a török hódoltság korában is falvak léteztek, melyek közül a 17. század végére több is lakatlanná vált. Ezek közé tartozik a határ északnyugati részén található *Szent Iván* praedium, amely azonos *Szent János* pusztával, a 16. század második felében még létező *Nagytelek* faluval.⁴ Mezőberénytől északkeletre, túl a Körösön fekszik a „Kereki-praedium”, amely a 18. század elejéig lakott hely volt. „Nemes Kereki” falu népe – az árvizek pusztításai miatt – 1731 tavaszán végleg elhagyva lakóhelyét, Endrődre költözött. *Kereki puszta* földesura jóvoltából, Mezőberény határához került 1740-ben.⁵

Berény határának területe végleges nagyságát 1770-ben nyerte el. *Félhalom* puszta jelentős részét ekkor csatolta a Harruckern uradalom Berényhez, mivel a gyomaiak nem tartottak arra igényt. Harruckern felajánlotta nekik szántóművelésre, azonban ők „... azon kinyilatkoztatást tették, hogy nékiek elég földjük lévén, arra szükségök nem volna...”⁶ Ezzel Mezőberény határa elérte a 25.461 kh-os nagyságot.

A törökök kiűzése után Berényben megjelentek a magyar visszatelepülők, azonban az 1700-as évek bizonytalansága lehetetlenné tette a biztonságos megélhetést számukra, s újra lakatlanná vált a helység. A Harruckern uradalom Magyarország felső vármegyéiből fogadott telepeseket. Madarász András vezetésével 1723-ban Kishontból (Rahó, Priboj, Varbóc), Nógrádból (Legénd) jöttek szlávok. A Plesovszki család származási helye a Zólyom megyei Tótpelsőc. Az északi szlávok után 1725-ben németek érkeztek Württembergből. Ekkor már 28 szláv és 18 német család lakott Berényben. A helység lélekszámát növelte az 1731-ben ideköltözött 21 magyar család.⁷

Mezőberény településnéprajzi viszonyaira részletes adatokkal a 18. század hetvenes éveitől rendelkezünk.

Népesség

A betelepülő lakosság viszonylag kedvező helyzetet élvezett több évtizeden át. A földesúrral való kapcsolatukat kontraktusban szabályozták. Mária Terézia királynő 1767-ben kibocsátott úrbérrendeletét követően került sor a jobbágytelki viszonyok

² BML Úrb. ir. 1771–1848. 308. pag.

³ PÉCSI 1969.

⁴ CSIPES 1976. 15–21; BLAZOVICH 1996. 217–218.

⁵ KARÁCSONYI 1896. II. 238–239.

⁶ NOVÁK 1977. 515.

⁷ KARÁCSONYI 1896. II. 222–223; IMPLÓM 1973. 101–104; BARTÓKI 1992. 29–32.

megállapítására. Az Urbárium 1771-ben készült el, amelyben feltüntették a jobbágyokat vagyonuk alapján, megállapítva telkiállományukat. Az összes jobbágytelek 47 sessió, amely 228 jobbágy birtoka.

Mezőberényt földjei minősége alapján az első osztályba sorolták. Ennek megfelelően egy egész, 1 telkes jobbágy 1 hold belsőségben, 24 hold szántóban és 22 hold kaszálóban részesülhetett. A 47 4/8 telkek arányában a belsőtelek nagysága 33 4/8 pozsonyi mérő (1 hold = 2 pm), a szántóké 3323 2/8 hold, és a kaszálóké 443 4/8 embervágó, azaz hold.

A társadalmi viszonyokat a telkiállomány differenciálódása reprezentálja:

SESSIÓ	7/8	5/8	4/8	3/8	2/8	1/8	47 4/8
JOBBÁGY	2	4	1	35	48	137	228

A házas zsellérek száma 176,
míg a házatlan zselléreké 69 fő.

Mezőberény úrbéres társadalmának gazdasági és nemzetiségi megoszlása 1771-ben:⁸

	MAGYAROK	NÉMETEK JOBBÁGYOK	SZLÁVOK
sessió			
1 -	-	-	-
- 7/8	Székely István	-	Kakas György
- 5/8	-	-	Hrapán György
			Molnár György
			Szászki Mátyás
			Varga Miklós
- 4/8	Bereczky István	-	-
- 3/8	Bagi István	Scheffer Mihály	Adamik Pál
	Öreg Balog János	Ifj. Braun Márton	Balázs András
	Bereczky András	Öreg Braun Márton	Öreg Bobáj János
	Bereczky Mihály	-	Bodis Pál
	Fazekas György	-	Borgula Mátyás
	Harmati György	-	Czinkovszky György
	Kolosi István	-	Fábján György
	Megyeri Ferenc	-	Gazda János
	Pataki Pál	-	Kakas András
	Tóth Nagy János	-	Király Márton
	Zsíros Mátyás	-	Ör. Kósa János
	-	-	Krajcsi János
	-	-	Madarász András

⁸ BML MB Urbariuma Berény névű Helységnek (1771).

-	-	Majdán János	
-	-	Majdán Márton	
-	-	Majdán Pál	
-	-	Móricz Mihály	
-	-	Plesovszky Jakab	
-	-	Varga András	
-	-	Verbovszky András	
-	-	Verbovszky György	
-	-	Virágh István	
- 2/8	Bacsó István	Heipok Fülöp	Behan István
	Bereczky Péter	Herter Konrád	Beszkei Ferenc
	Csikós János	Hoffman János	Bobáj György
	Csók János	Malét Márton	Boldis János
	Dobozy Nagy György	Meizner Mihály	Károli János
	Özv. Dósa Jánosné	Nith Mihály	Králik György
	Fazekas Mihály	Pradt József	Madarász Mátyás
	Földesi Gergely	Róth Mihály	Móricz Mátyás
	Földesi János	Roz Péter	Madarász Pál
	Gulyás János	Schidt György	Penyászkó János
	Harmati István	Szollár János	Pispecki Márton
	Harmati János	Vinter József	Plavec Ferenc
	Komlódy Mihály	Vinter Konrád	Szekeres Pál
	Kun Tamás	-	Visnyai Márton
	Öreg Pataki István	-	-
	Perei János	-	-
- 1/8	Bagi András	Barsz Illyés	Apasztócki Márton
	Ifj. Balog János	Berner Ádám	Balás György
	Balog Péter	Berner Hortmon	Balás István
	Bálint Márton	Bhen Jakab	Balás Tamás
	Bereczky Péter	Braun György	Bartol György
	Bihari András	Erhort Imre	Behány János
	Harmaty Mihály	Franko János	Ifj. Bobáj János
	Kis István	Graulén György	Bobáj Máté
	Komáromi András	Haj Dávid	Ifj. Bobáj Mátyás
	Megyeri István	Háj Péter	Bresznyik Mátyás
	Megyeri Mihály	Öreg Hartmon Bertalan	Csernák Márton
	Oláh János	Ifj. Hartmon Bertalan	Debnár Tamás
	Szabó János	Hecker Simon	Özv. Derekas Jánosné
	Szegedi István	Heipok Mihály	Drinyovszky András
	Szücs Mihály	Henrick János	Eczeti György
	Vasas János	Herik Ádám	Fainbor István
	Öreg Váradi Mihály	Herle János	Fekete András
	Várady Mihály	Hincperger György	Galló György
	Vég Gergely	Hoffman Bálint	Galló Mihály
	Zilay Mihály	Klein Péter	Hegedűs Mátyás

Kreusz Miklós	Hiba János
Minich Ádám	Hudák Andrásné
Mosz Dávid	Jakabik János
Mosz Miklós	Kiszel János
Nim Lajos	Klement Márton
Pauer Ferdinánd	Kokaveczi Márton
Pintér Henrik	Özv. Konyári Jánosné
Rauch András	Kósa János
Reuner Péter	Öreg Kovács Ferenc
Schen Fridrick	Özv. Kovács Jánosné
Schmid Kristóf	Králik András
Schmid Rajnhord	Litvai János
Schubkegel Jakab	Litvaj Pál
Schubkegel Péter	Litvay György
Schuller Miklósné	Litvay Márton
Schulz József	Majdán András
Stefa György	Málint András
Stibán Mátyás	Málint János
Szuszszani Fülöp	Mészáros Andrásné
Turczér Dániel	Mészáros György
Vagner János	Mészáros Tamás
Vagner József	Mező János
Veiszlogl Mihály	Molnár Nagy György
Veitmon András	Móses Mihály
Vilhán Miklós	Nagy Mátyás özvegye
Volff Bálint	Nigrinyi Mihály
-	Pam Gáspár
-	Pálinkás András
-	Pilisi Pál
-	Plaveczi István
-	Podobay István
-	Szarvasi Kovács János
-	Rebovszki Miklós
-	Suska János
-	Szikora János
-	Szikora Pál
-	Sziráczy György
-	Szokolai Jakab
-	Szogyiczki Lukács
-	Tomko András
-	Tóth István
-	Tóth János
-	Tóth János
-	Tóth Pál
-	Turcsán János

Veres Márton
Vidó György
Zomborszki Márton
Özv. Zomborszki
Tamásné

HÁZAS ZSELLÉREK

Bacsó Mihály	Ailer Fridrik	Antonszki János
Bagi Gergely	Ajler Márton	Antonszki Márton
Balla János	Ifj. Beinsród Jakab	Balás Jakab
Balog György	Öreg Beinsród Jakab	Özv. Balás Mátyásné
Balog István	Berch Konrád	Balás Márton
Özv. Bíró Jánosné	Braun Márton Vadkerti	Benyő János
Ifj. Dambi János	Chun Fridrik	Bódis Mátyás
Dávidházy Mihály	Edelsperger György	Bogdán Mihály
Dobazi Nagy István	Feltmiller Dániel	Bohus György
Dósa György	Fent Miklós Fisser Vilhelm	Borgula György
Dudás György	Grósz György	Bucsán Márton
Ifj. Farkas Gáspár	Haj János	Ifj. Czinkoszki György
Farkas György	Harvich Krisztián	Csipkár Mihály
Gál Ádám	Helczperger János	Debnár János
Hamza Péter	Heneperger János	Golodik János
Ifj. Harmati János	Herczperger György	Golyán Máté
Horváth Márton	Herich Mihály	Gyurcsán Gergely
Imre Mihály	Kapelhoffel Sámuel	Hudák György
Jólvan Mihály	Kasich Kós János	Hudák Pál
Özv. Jósa Ferencné	Keller Henrik	Özv. Jankó Györgyné
Jósi Mózes	Kicz György	Jarosi Jakab
Juhász Gábor	Killmajer Gáspár	Kakaovszki János
Király Gergely	Konrád Lénárd	Kakas István
Kis Imre	Krisz Henrik	Kocsik András
Ifj. Kis János	Lauz Ludvig	Kocsik Mátyás
Öreg Kis János	Licht Bálint	Kollár Mihály
Kolompár Farkas [cigány]	Melcz Miklós	Komiszár Márton
Lőrincz Mihály	Mercz Jakab	Konyecsni Mátyás
Magyar Nagy István	Mesinger János	Koritár János
Öreg Mihály András	Meszinger Mihály	Kovács György

Oláh András	Mósz Jakab	Kovács István
Pap Ferenc	Mósz Menyhért	Kovács István
Ifj. Pap Mihály	Nendich András	Ifj. Kovács János
Öreg Pap Mihály	Pradt János	Kovács Mihály
Pécs János	Pusz Jakab	Lagzi György
Perei Mihály	Rich Jakab	Lavicska Péter
Sasi Kovács János	Rogoz Jakab	Lehoczki János
Sillye János	Ruh Péter	Lehoczki Péter
Szabó István	Scherczperger Dávid	Máté Pál
Szilágyi Pál	Scherer András	Mersko Dániel
Szücs József	Schubkegl György	Molnár János
Toth János	Sink András	Molnár János
Ujvárosi János	Smidt Ádám János	Muha Mátyás
Varga János	Sneider Fridrik	Nagy András
Végh András	Spajer Krisztián	Olaj Tamás
Végh Ferenc	Spisz András	Pílisi András
Végh János	Stefa Fülöp	Plavec Imre
	Svid Henrik	Plesoczki Mihály
	Svindt Jakab	Plovecz Pál
	Vagner András	Polyák Pál
	Verchert Fülöp	Rabinszki Mátyás
	Verchert Péter	Rác György
	Vergert Ádám	Rác János
	Volff Konrád	Öreg Rimai György
	Zaller György	Sáli Kovács György
		Sáli Kovács István
		Szikora György
		Szikora Márton
		Szklenár Mihály
		Szútor János
		Tamásik András
		Tarnyik András
		Tichi Sámuel
		Ifj. Tomko János
		Tomko Márton
		Tomko Mátyás
		Turányi György

Turcsán István
Varga Márton
Vászon János
Venyerszki János
Vietoris Mátyás
Visnyai Márton
Zajacz János

HÁZATLAN ZSELLÉREK

Barta István	Brstern András	Babinszki György
Bella András	Czajh Konrád	Babinszki János
Berecz Pál	Godfrid Henrik	Belák Márton
Czirok János	Hach György	Bogdán Pál
Erdélyi János	Hanel Tamás	Boldis Sebestyén
Guli András	Hopsz Pál	Bresznyik András
Huszár Márton	Keller Mihály	Derekos György
Jordán János	Rich János	Francsik György
Juhász Mihály	Richer Konrád	Gaidos János
Kincses János	Risz András	Hajkó János
Ifj. Kis János	Veinslog Emmánuel	Hibszi János
Kis Mihály	Veisz Fridrik	Hugyecz György
Lovász János		Jakubicz Mihály
Oláh Mátyás		Jakubik György
Ifj. Pataki István		Kovacsik Pál
Ifj. Sándor Mihály		Kovács Péter
Simon Pál		Kósa István
Székely József		Lauró András
Tóbiás István		Lehoczki Pál
		Mátyási Mihály
		Medrisráczi György
		Merskó János
		Paulik Pál
		Paulovics János
		Peszko János
		Petres Mátyás
		Polyák Tamás
		Pusztai György

Rogot Jakab
 Sebján Boldizsár
 Szarvaszki Jakab
 Szvrezskó György
 Tomán István
 Ifj. Varga Mihály
 Veres János
 Ziván János
 Ziván Tamás

A jobbágytelkek nagysága tehát nem érte el az egy egész sessiót.
 Mezőberény jobbágy lakosság összetételét tekintve következőképpen alakult 1771-ben. Mezőberény etnikai összetétele társadalmi rétegződés szerint:⁹

ÚRBÉRES	MAGYAR		NÉMET		SZLÁV	
Jobbágy	91 fő	39,8 %	63 fő	27,6 %	74 fő	32,5 %
Házasszellér	72 fő	40,7 %	56 fő	31,6 %	49 fő	27,7 %
Házatlan zsellér	26 fő	37,0 %	12 fő	17,4 %	31 fő	44,9 %

Megállapítható, hogy a többséget a jobbágyok és a házas zsellérek esetében a magyarok, a házatlan zselléreknél a szlávok alkották. Az úrbéri birtok szerint következőképpen tagolódott a társadalom:

JOBBÁGYTELEK	MAGYAR	NÉMET	SZLÁV
7/8	0,35 %	-	0,35 %
5/8	0,9 %	-	0,9 %
4/8	0,35 %	-	-
3/8	7,5 %	1,3 %	7,2 %
2/8	8,8 %	5,7 %	4,4 %
1/8	21,95 %	20,6 %	19,7 %
	39,85 %	27,6 %	32,55 %

Az 1805. évi egyházi összeírás is szláv többséget mutat Berényben:

I.	Evangélikus szláv	631 család	2715 lakos
II.	Evangélikus német	330 család	1718 lakos
III.	Református magyar	270 család	1206 lakos
IV.	Egyéb (nem egyesült oláh, cselédség, hivatalnokok)	-	152 lakos
	<i>Összesen</i>	<i>1231 család</i>	<i>5791 lakos</i>

⁹ BML MB Urbariuma Berény névű Helységnek (1771).

Az 1811. évi népszegösszeírás 6857 lelket regisztrált, ami az 1805. évihez képest jelentős gyarapodást mutat.¹⁰

Az úrbéri viszonyok rendezése Mária Terézia halálát követően, II. József uralkodása idején történt az 1780-as években. A helység lélekszáma jelentős mértékben gyarapodott, amit a földbirtoklásból eredő megélhetés is biztosított. 1782-ben 270 3/8 sessiót mértek fel.¹¹ Az uradalom 1808-ban készítette az újabb úrbáriumot, amely szerint a jobbágyok száma 631 főre emelkedett, míg a telkiállomány 277 sessió mennyiségre.¹² Lényeges differenciálódás állott be a jobbágy társadalom szerkezetében is:

SESSIÓ	3 -	2 3/8	2 -	1 4/8	11 -	7/8	6/8	5/8	4/8	3/8	2/8	2/8
JOBBÁGY	1	1	1	5	24	3	44	4	182	32	322	12

A házatlan zsellérek száma 382, a házatlanoké 64 fő.

Az 1808. évi úrbéri összeírás szerint a birtokviszonyok nemzetiségi megoszlás szerint következőképpen alakult:

JOBBÁGYTELEK	MAGYAR	NÉMET	SZLÁV	ÖSSZES
3 -	-	-	1	1
2 3/8	1	-	-	1
2 -	-	-	1	1
1 4/8	1	1	3	5
1 2/8	4	4	3	11
1 -	7	5	13	25
- 7/8	-	-	3	3
- 6/8	10	15	30	55
- 5/8	-	-	4	4
- 4/8	52	68	68	188
- 3/8	15	4	12	31
- 2/8	79	101	136	316
	169	198	274	631
	26 %	31 %	43 %	100 %

A jobbágytelki differenciálódás jelentős mértékű a korábbi állapothoz képest. Az 1 sessiót meghaladó úrbéresek száma jelentős, viszont megszűnt az 1/8 telkes kategória. Legnagyobb jobbágy birtokkal, 3 telekkel Lestyán János rendelkezett, őt követte Székely István 2 3/8, Majdán Márton 2 telekkel, majd 1 4/8 telekállománnyal Bereczki István, Braun Márton, valamint Krapan András, Fábíán Pál, és Plesovszki Mihály. Érdekességként említjük meg, hogy Nemes Tessedik Sámuel geometra is (a neves szarvasi lelkész, mezőgazdász és pedagógus Tessedik Sámuel fia, aki az 1802-ben indult mezőberényi evangélikus gimnázium kurátora is volt) egy egész jobbágytelket birto-

¹⁰ ŠKOLKA 1988. 153.

¹¹ BML MB Urb. ir. 1771-1848. 214. pag.

¹² BML MB Urb. ir. M. Berény nevű Helységnek Urbarialis Tabellaja MDCCCIII. No. 32.

kolt.¹³ A mezőberényi gimnázium tanára és a német egyház lelkésze Oerthel Zachariás, valamint Zacharides Dániel tanító is 2/8–2/8 telek birtokában volt 1808-ban.

A szlávok lélekszámban vezető szerepet játszottak, és vagyon tekintetében is jelentős súllyal rendelkeztek. Az 1808-as úrbéri összeírás etnikai viszonyait alátámasztja Mezőberény ez idő tájban – feltehetően ifj. Tessedik Sámuel által – készített kataszteri térképe is. A város északi részét a *Tótgát* (a mai Gyomai út) feletti területet lakja a szlávok. A *Németgát* (a mai Luther utca) felett közvetlenül, és alatta lévő területen a németek élnek, s itt, a déli részen telepedtek meg a magyarok, részint keveredve a német lakossággal. A református magyarok temploma is később, 1804-ben épült fel (1–5. térkép).¹⁴

Az 1810-ben történt telekosztás során készített összeírás is már változásokat regisztrál a jobbágytársadalomban:

SESSIO	1 6/8	1 4/8	1 2/8	1 -	7/8	6/8	5/8	4/8	3/8	2/8	ÖSSZESEN
											Jobbágy
											sessió
JOBBÁGY	2	3	5	27	5	67	11	186	35	279	619 277

A jobbágytelki állomány nagysága 1808-hoz képest nem változott (277 sessió), viszont másfél teleknél nagyobb birtokot már nem állapítottak meg. A társadalmi, vagyoni mobilizációra több példa említhető. A 3 telkes Lestán György már nem szerepel az összeírásban, feltételezhetően elhalálozott, Lestyán Pál viszont az egy telkesek között található. A legnagyobb jobbágybirtokkal, 1 6/8 sessióval Öreg Bereczki István és Plesovszki Mihály rendelkezett, 2/8 telekkel növekedett meg birtokuk 1808-hoz képest. Az 1 4/8 telkesek között volt Kappelhoffer Ádámné és Braun Márton, az 1 2/8 telkesek közé tartozott Öreg Balog János, Mausz István, valamint Öreg Litauszki György, Litauszki György és Ifjú Madarász Pálné. Az 1 telkesek között „Tessedik Sámuelné Asszony” van feltüntetve.¹⁵

A jobbágyság nemzetiségi tagolódására jó adatokat szolgáltatnak az úrbéri összeírások, azonban – mivel sokan magyarosították nevüket –, csupán az egyházi anyakönyvek, és a településrészek összeírása alapján állapítható meg pontosan az etnikai összetétel. 1805-ben 5791 lakos élt Berényben, közülük evangélikus szláv 631 család (2715 lakos), evangélikus német 330 család (1718 lakos) református magyar 270 család (1206 lakos).¹⁶ Többséget alkottak a tótok, amit egy 1837. évi összeírás is bizonyít. A legelőfelosztás során külön kérdezték meg a „Magyar Német Tizedbéli” lakosokat, valamint külön a „Tót Tizedbéli Lakossai”-t a mezővárosnak. Az előbbi együttesen 549 jobbágy gazdát regisztrált, míg a *tót gáton* belüliek száma 564 volt.¹⁷

A későbbi statisztikai adatok ennyire pontos eligazítást nem képesek nyújtani a nemzetiségi tagolódást illetően. Fényes Elek 1850-ben 7850 lakost mutat ki Mezőberényben (1811-ben 6857 volt), akiknek csak a vallási megoszlását közli. Az

¹³ PENYIGÉY 1980. 58, 149.

¹⁴ Mezőberény első kataszteri térképe az 1800-as évekből. Orlai Petrics Soma Gyűjtemény, ltsz.: 98.65.1.

¹⁵ BML MB Urb. ir. 1771–1848. 214–215. pag.

¹⁶ ŠKOLKA 1988. 153–154.

¹⁷ BML MB Urb. ir. 1771–1848. 668–696. pag.

evangélikus németek és szlávok létszáma 5761 fő (65,7 %).¹⁸ Ez az arány a 20. század elejére módosult. Az 1930. évi országos népességösszeírás szerint Berény lakossága 14.410 fő. Ekkor már a vallási és nemzetiségi megoszlás eltért egymástól. Magyaroknak vallotta magát 58,23 %, németnek 15,25 %, tótnak 26,44 %, míg evangélikusnak 63,46 %, reformátusnak 27,1 %, római katolikusnak 7,76 %.¹⁹

Határhasználat

A határhasználat rendszere alapvetően meghatározta a településszerkezet fejlődését. Berény betelepülése utáni állapotokra is illik Tessedik Sámuel jellemzése: „Ama Török-Kersztény vértül imitt-amott meg-hízott és 100. esztendőktől fogva nyugalomban állott föld tsak tsekély fáradtsággal-is a' leg szebb gabonát termette; a' Paraszt tsak egyszer szántott, még-is a' leg szebb búzát aratta. Marhája ollyatén fűben legelt, mellyből a' Magyar Országgi Ökörnek, ha azok száz számra együtt fekűttek, nyugottan, tsak a' szépen ki-nőtt szarvaknak hegyek látszott-ki. A' Paraszt kivált a' megszállásnak elein, szánthatott és használhatott, ahol néki leg-jobban tetszett; mert szántó-föld, rét mező elég volt.” – írta 1798-ban.²⁰

Tehát Mezőberényben is a 18. század közepén a szabad, kötetlen gazdálkodás volt érvényben. Legelőváltó rendszerben művelték a földeket. Nem csupán a viszonylagos földbőség, mint inkább a leghasznosabb üzemág, az állattenyésztés tette ezt lehetővé.

Az urbárium bevezetése 1771-ben nem csupán a jobbágytelki állomány megalapítását tette szükségessé, hanem a jobbágy birtokoknak meghatározott rendben történő kialakítását, és a határban kimérését. Központi hatalmi intézkedés a nyomásos (calcutura) határhasználati rendszer bevezetését szorgalmazta. Ez ellenállásba ütközött, melynek okát Tessedik Sámuel a következőkben látta: „Midőn egy bizonyos Uraság a' földnek Urbárium szerént való ki-osztásikor ugar-földet akart egy helységben hat vagy hét száz Parasztok között kettőnél nem volt több, kinek ez tetszett volna... ugar-által meg-javuljon a' föld... de nem érti a' Paraszt... a' dolgot; tsak az nem tetszik néki az ugar földben, mivel azt többször kell szántani; és azt nem szokta leg aláb' a' Tiszán túl való tartományban lévő Paraszt.” Ezzel hozható kapcsolatba a gyomaiak esete, akik nem mutattak hajlandóságot a földművelő gazdálkodásra, inkább hagyták, hogy Félhalom a berényiek használatába kerüljön 1770-ben.²¹

Tehát, Mezőberényben a szorgos német és szláv lakosság megragadta a lehetőséget, hogy szántóföldi területét gyarapítsa. Az 1780-as években került sor a határ regulációjára is. 1782-ben és 1788-ban történt úrbéri felmérés alapján 270 3/8 jobbágytelek arányában (sessionként 56 holddal számolva) 15.141 hold szántóföldet mértek ki a határban. A belső telkek mennyisége 334 6/8 hold. A belső házhelyek pótlására 70 5/8 holdat adtak. A szabadtelkek mennyisége 595 1/8 hold, a kenderföldeké 70 6/8 hold, míg a község használatában 195 hold földterület volt. Összesen 16.407 2/8 hold

¹⁸ FÉNYES 1851. I. 121–122.

¹⁹ Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények 83. Budapest, 1932. 150–151.

²⁰ TESCHEDIK 1786. 227–228.

²¹ TESCHEDIK 1786. 125–128.

illette meg a jobbágyközösséget.²² 1812-ben Mezőberény határa a következő összetett mutatta műveléságak szerint:²³

HATÁRRÉSZ	KAT. HOLD	NÉGYSZÖGÖL
I. Belsőség	174	1.413
II. Kenderföldek	384	400
III. Legelő	12.264	-
IV. Úrbéri szántóföld és rét	10.284	1.400
V. Szőlő	365	1.200
VI. Területnövekedés	12	-
VII. Körös folyó medre	183	1.200
Összesen	23.323	713

A nyomásos földművelési rendszer bevezetésére ekkor került sor. Egy 1788-ban készült térkép szerint a határ nyugati területén sajátos rendszerben osztották ki a szántóföldeket. A jobbágyok *szállás* vagy *tanyaföldek* mellett két *ugarban* művelték szántóföldjeiket. Sajátos háromnyomásos rendszer alakult ki: míg a tanyaföldeket nem osztották újra, az ugarföldek nyomáskényszerbe tartoztak (6. térkép).²⁴

A berényiek számára lehetőség adódott szőlőművelésre is. A szőlőterület a telki állományon kívülinek számított, azaz szorgalmiföldnek. A földesúr jobbágnak, zselérnek egyaránt juttatott szőlőművelésre alkalmas földet, ha azért megfizette a külön dézsmát. Az *Oláh-halmon* létesültek a szőlőskertek, ahol egy 1770-es összeírás szerint 344 úrbéres lakos összesen 1193 kapa szőlőterületet (kb. 297 hold) használt.²⁵ Ennek területe az 1800-as években 787 holdra növekedett.

A kaszálót együtt osztották ki a szántófölddel, amely a szállásföldekben került beszámításra. A legelő viszont az uradalommal közös használatban volt. Az úrbéresnek a szükségnek megfelelő jószágállományt tarthattak a legelőn.

A Harruckern család férfiágának kihaltával 1798-ban a Wenkheim família birtokába került Mezőberény. Az uradalom az 1808-as és 1810-es mérések alapján újabb határrendezést hajtott végre 1813–1814-ben.

Az 1788. évi állapothoz képest 277 telekre emelkedett a sessiók száma, s ennek megfelelően 15.512 hold szántót mértek ki. A belső telkek területe 431 4/8 hold, s ezeknek pótlására – amit a tanyaföldeknél számítottak be – 85 2/8 holdat adtak. A „Szabad Telkek” 5 4/8 sessiót tettek (308 hold), amit a jobbágytelki állományon felül osztottak ki a kivételeseknek (lelkészeknek, tanítóknak). A község 478 hold föld birtokába jutott, s 94 holdat számítottak a „külső Telkek” javítására, kiigazítására (bonifikáció). Összesen 16.908 6/8 hold jutott az úrbéri telkiállomány után, amely az 1782. évi mennyiséghez képest 501 4/8 hold növekedést mutatott.²⁶

Az új határreguláció során majorsági földeket mértek ki az uradalom részére, amely a legelő, „pascuum” rovására történt meg. A „Mlgos Uraság” a közös legelőből

²² BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 214–216. pag.

²³ ŠKOLKA 1988. 121.

²⁴ NOVÁK 1986. 101, 183–184.

²⁵ Lásd 8. j.

²⁶ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 214–215. pag.

69 h (1100 négyszögöles) 245 □-öl területet kerített el „fáskertnek” a tarcsai szőlők mellett. Ugyancsak szőlőnek való földet sajátított ki az *Ugarból*, amely helyett az úrbéres lakosságnak a *Belentaháton* jelöltek ki ugart a legelő területéből (60 hold). Az uraság fundusához, az „*Udvara háta megett*” 16 h 1050 □-öl területet csatoltak a legelőből pótlásképpen. Az úrbéresek kenderföldjeit az egyházaknak és járadékosoknak (conventionalista) mérték ki. A tarcsai határszélben 318, a békésiében 400 holdat vett birtokba az uradalom. A más kisebb foglalások 52 holdat tettek. Az uraság sajátos jószágállománya legeltetésére 775 holdat különített el a legelőből. Összesen 1692 hold vált majorsági birtokká az 1813-as reguláció során.²⁷

A berényiek 1782-höz képest 501 holddal többet kaptak 1813-ban, viszont elvesztették kenderföldjeiket, s a legelő területe is szűkebbé vált az úrbéresek számára az uraság foglalásai miatt. A berényiek igyekeztek árendálni földeket a környező helységek határaiban. Gyomán, a legelőelkülönözés során Stockhammer uraság ellenállt a jobbágyok földköveteléseivel szemben 1822-ben, kijelentve, „az gyomai ember rossz szántó vető ember, engedetlen, maga feje után járó, gazdaságának javításában és sorsa javításában tanácsot el nem fogadó, mindent eleinek rossz szokása szerint viszen véghez, el hadja jó termékenységű földjét romlani, sok gyomai ember nem bírván földjével, más falubelieknek, különösen Berényinek adja földjét felébe sőt pénzért is mívelni...”²⁸ A berényiek inkább a legelőt illetően szenvedtek szükségletet. Ezért igyekeztek bérleményeket szerezni, több évre szóló szerződést kötni. „Méltóságos Nagy Kállay familia részéről Nemes Heves vármegyében a M. Turi határban lévő Kőrös túli Allodiális föld, és köztelévő Kügyi lapos résznek kiarendálása iránt” folyamodtak 1828-ban, s egy évre 5850 jugerum (1200 □öles hold) birtokért fizettek 17.700 forintot.²⁹ Csepcsányi Tamás Gyoma egyik földesura 1833-ban az *Őzed-halom* környékén adott bérbe a berényieknek 4120 hold birtokot 4210 forintért öt esztendőre.³⁰ „Méltóságos Tolnai Gróf Festetics Vincze Urnak Hitvese született Bárány Wenkheim Franciska Ó Nsága”, a ladányi uradalom felosztásakor reá jutott birtokból Bél-Megyér pusztán 1667 és 1741 hold földterületet adott a berényieknek árendába 1831-ben.³¹

Az 1832/36. évi országgyűlés törvényei sarkalatos változást idéztek az úrbéri viszonyokban. Lehetővé tették a földesúrral történő megegyezést, a legelő elkülönözést. Már 1837-ben szavazásra tették fel a kérdést, s a berényi magyar német és szláv lakosság egyöntetűen a legelő felosztása mellett foglalt állást.³² Megtörtént a legelő felmérése, s a felosztás 1847-re fejeződött be.³³

A felosztás nagy sérelmére szolgált a berényi gazda társadalomnak, amit 1848 áprilisában meg is fogalmaztak: „az Árvizek által a' Büngösi Nagy Lapos mintegy 800 hórdakban, kápolnai nagy fenék, kápolnai ér, kereki lapos, Sos Zug, és Nagy Zug egész kiterjedésekben, és 800 holdakban öszve véve, mintegy 1200 holdtól egész 1300 hold mennyiségig lehettek víz alatt, - a' székes területű alacsony víz állás ugy nevezett

²⁷ BML MB Úrb. ir. 1771–1848.

²⁸ NOVÁK 1977. 549–550.

²⁹ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 76. pag.

³⁰ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 78. pag.

³¹ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 72. pag.

³² Lásd 13. j.

³³ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 152–154. pag.

kis rét, eső 's hó víz által borítatva, valamint a' Belenczérestől a' község felé nyuló ugy nevezett nagy fenék ¼ részben szinte eső 's hó vizek ugy az alólról felfakadt árvíz ártatól találtatott borítva..." – mondták. Ezen kívül a „falu környékén a' körös folyamig terülő részeken” (Belenta és Cina-lapos, Kis-háti-ér, Kis-halmi-lapos, Szénás-kerti-ér, Kengyel-ér, Balaton-tava, „Falu éjszaki részén lévő lapos”, „Szöllős kerti lapos”) 382 holdnyi, a „Tók a' körösön eső részeken” („Csárda lapos a' Békési határig”, Kutya-ér, Kereki-kis-lapos, „Egy fenék a' ladányi ország út mellett”, a „békési határ oldalba a' gát mellett”, „Egy fenék a' Ladányi Ország út és nagy lapos közt”) 211 holdnyi, összesen 573 hold legelőterületet borított a víz.³⁴

A földesúri foglalatások miatt a jobbágyságnak követelései támadtak. Békés úton nem sikerült egyezsége jutni, s ezért még 1837-ben a felperes község pert indított a Wenckheim család ellen.³⁵ A per elhúzódott, s az 1853. évi úrbéri pátens nyomán – mely az úrbéri törvényszékekre bízta az úrbérrendezés befejezését – folytatódott tovább. A berényiek sérelmezték, hogy „Kenderföldjeinket, mellyeket... belső telkeink kiegészítésre adattak volt, mellyeket, 3 session kívül, Uradalmi Tisztjeinek ki osztván, azokat mai napig is birják... Szántó földjeinkből, vagy ugy nevezett Ugarainkból Földes Urunk az 1814^{ik} esztendőben véghez vitetett újj felmérés által nagyrészt el vett 's azt már ma Majorság föld gyanánt használja... A' Legelőből – melly... egészen nekünk adattatott, és bár ha kiterjedésére nézve elegendőnek látszott, és látszik, a' minden esztendőbéli árvizeknek hosszabb időnkig rajta tartózkodása miatt... vagy tellyességel nem, vagy csak kevésbé használható lévén, törvényes járandóságunkra sem volt, és most sem elegendő – különböző időkben Földes Urunk nagy és jobb részeket elfoglalván, és sánczokkal bé kerítvén, azokat egyenesen a' maga számára használja..."³⁶

A per eredménytelenül zárult 1857-ben. A mezőberényi tanács – mint felperes – a vitatott határrész újramérésével kívánta a károsodását orvosolni, amitől a gyulai Úrbéri Törvényszék elzárkózott. Az 1853-as úrbérrendelet nyomán válthatták meg külön szőlőföldjeiket a volt jobbágyságok.³⁷

Településrendszer, településszerkezet

A jobbágytelekrendszer, a határhasználat rendjének kialakulása a 18. század második felében, a településrendszer kialakulását eredményezte.

A jobbágyságok a központban kapták meg lakótelkeiket, amelyen a lakóház mellett a fontos gazdasági építményeket helyezték el. A belső telek teljes, lakás és gazdasági funkcióval rendelkezett. Školka András az 1800-as években arról ír, hogy 1810-ben 1144 ház állt Mezőberényben. Ez idő tájban az uraság a Szarvas felé vezető út mentében 149 házas telket osztott ki. A helység rendezett képet mutatott, s e tekintetben élen állt Békés vármegyében. Szarvas felé két utcát nyitottak, melyek között 250 szabályos telket mértek ki. Azt is említi Školka, hogy az ésszerűségnek megfelelően

³⁴ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 113–114. pag.

³⁵ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 307. pag.

³⁶ BML MB Úrb. ir. 1771–1848. 104–105, 326–330. pag.

³⁷ SZOKOLAY 1856.

alakítják szabályosra a régi utcákat. A házakkal kapcsolatban szól a szlávok sajátos építkezéséről: „Az utcára néző fal előtt igen csak kedvelik a faoszlopokon nyugvó tornácokat, amelyek alatt estéknént vagy vasárnap a falba épített alacsony padra (padka) ülnek le beszélgetni, ez azonban nem kölcsönöz éppen kellemes látványt az utcának, és emiatt az uraság, amennyire csak lehet akadályozza építésüket”.³⁸ A homloktornácos (*ulicskás*) házak azonban később is épültek – hasonlóan Békéscsabához, ahol *podsztyenás*-nak nevezik a homloktornácot –, meghatározva Mezőberény *Tótvégé*nek jellegzetes építészeti hangulatát.

Mezőberény nemzetiségi összetételét híven tükrözi a településszerkezet tagolódása. Északi részén, a Tótgát felett alakult ki a tótvég, középen a német és tót gát között a németvég, a déli területen pedig a magyar-vég. Az egyes etnikai közösségeik kialakították területükön a saját intézményeiket. A németek 1786-ban, a tótok 1797-ben építették fel evangélikus templomaikat, míg a református magyarok 1804-ben emeltek templomot az isten dicsőségére. Az egyház fennhatósága alatt működtek az iskolák is.³⁹

Mezőberényben nem alakult ki a belsőség funkcionális tagolódása, a kétbeltelkűség. A gazdasági szükségszerűség megkövetelte azonban, hogy a tűzveszélyes rakományokat a település szélén tárolják. Ilyen *Szénáskertről* van tudomásunk 1848-ban, amely a Körös felé eső városszélien helyezkedett el. A tűzveszély miatt a település szélén télen perzselőhelyeket alakítottak ki.

A telki földek kiosztása során vált véglegessé a szállás-tanya rendszer Mezőberény északnyugati-nyugati határán. A nagy távolság lehetővé tette a határbeli üzemhelyek, üzemközpontok kiépülését, amelyek a településhez közel eső ugarföldek nyomásrendszerével szerves üzemszervezeti egységet alkottak. Etnikai hovatartozástól függetlenül alakult ki ez a településrendszer. A tótok nyelvhasználatában is a „szállás” terminológia honosodott meg, akárcsak a németekében.

A dűlőkre tagolt határbeli földeken kiépült tanyaszállás üzemszervezetileg tartozéka volt a belső gazdasági központnak. Erre vonatkozóan 1845-ből ismerünk fontos adatokat.

Az 1813/14-ben végrehajtott második határrendezés hátrányosan érintette a berényi jobbágy gazdákat. Az uradalom pótlékföldeket adott a jobbágyságnak, mint a törvényes képviselője kijelentette „a’ kaszálóbeli illetmény... (amelyet hiányoltak a gazdák – NF) pótlékul szántóföldekben különösen az ugy nevezett tanya földeken van kiadva... mint dézsma alá nem tartozó járulék már minden jobbágy-nak külön ki hasítatott... továbbá azon csekély területnek kilenczedtől mentessége, mely a’ belső ház-helyek pótlásaúl szinte a’ tanya földekben van kiadva, a’ mennyiben minden jobbágy-nak tanya földjén kisebb nagyobb kiterjedésű udvara háza istállója szénás gyümölcsös és herés kertyei lennének – ’s dézsma alá ezek sem vétethetnek – mértéken felül ki van egyenlítve és a’ jobbágyság e’ részben inkább kedvezést tapasztal, minthogy igazságos sérelmet panaszolhasson...” – jegyezték le 1845-ben.⁴⁰

A legelő felosztása (a szellérek 1852-ben juthattak földhöz, a volt jobbágyok

³⁸ ŠKOLKA 1988. 146.

³⁹ MOLNÁR 1973. II. 155–178.

⁴⁰ BML MB Úrb. ír. 1771–1848. 102 (96). pag.

1858-ban, 1864-ben parcelláztak a legelőből),⁴¹ valamint az úrbériség eltörlése után, az egyéni birtoklás érvényre jutása, a határ tagosítása a határhasználat és az üzemszervezet rendjében lényeges változást eredményezett. A tanyarendszer megszilárdult, s azokon a helyeken is üzempontok létrejöttek, ahol korábban az ugarok használata azok létezését nem tette lehetővé. A legelő feltörése is a tanyásodás folyamatát erősítette. Ezt az állapotot az 1930. évi népességösszeírás statisztikájával reprezentáljuk:

HATÁRRÉSZ	NÉPESSÉG /fő/
Belenta cigánytelep (London)	225
Belenta-tanyák	163
Blankmajor	73
Bódishát	97
Büngösd és Körtvélyesi major	84
Félhalom	404
Hatház	305
Kereki	626
Kérhalom	51
Keselyúsi tanyák	378
Laposi kert	88
Nagyhalom	443
Nyilasi tanyák	59
Tessedik-zug	79
Ugari tanyák	501
Zsellér földek	81
Összesen	3.657

A tanyák lakottsága tükrözi az etnikai hovatartozást is. A *Belenta* tanyákon többségben magyarok éltek (92,6 %), akárcsak *Hatházon* (63,6 %), *Kerekiben* (45,5 %), *Keselyűsön* (89,9 %), *Nagyhalmon* (93,4 %), az *Ugaron* (92,6 %). A tótság többséget alkotott *Félhalmon* (70 %), s *Kerekin* is nagyobb számban laktak (40,4 %). Németek kisebb számban éltek a határ különböző részén, nagyobb arányban csupán *Hatházon* voltak (34 %).⁴²

Összegezésül hangsúlyozni szükséges azt, hogy a településnéprajzi viszonyokat alapvetően a táj, a földrajzi környezet által biztosított mezőgazdálkodás határozta meg. A birtok-, gazdasági viszonyoknak megfelelően fejlődött a határhasználat és az üzemszervezet, s a településrendszer. Ebben az etnikai sajátosságoknak csupán annyi meghatározó szerepe volt, amennyi a gazdálkodás minőségében és intenzitásában megnyilatkozott (a németek „földéhsége”, expanziója Gyomára, racionalitásuk a gazdálkodásban, a szlávok szorgalma, fokozatos gazdasági megerősödésük, stb). Az etnikai tagolódás legszembetűnőbben a település központ, a belsőség térbeli tagolódásában mutatkozik meg.

⁴¹ BML Úrb. ir. 1853–1857.

⁴² Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények 83. Budapest, 1932. 314–315.

IRODALOM

BARTÓKI 1986.

Bartóki József: A mezőberényi német evangélikus templom. Mezőberény, 1986.

BARTÓKI 1992.

Bartóki József: A mezőberényi szlovák evangélikus templom. Mezőberény, 1992.

BLAZOVICH 1996.

A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Dél-Alföldi Évszázadok 9. (Szerk.: Blazovich László) Szeged, 1996.

CSIPES 1976.

Csipes Antal: Békés megye élete a XVI. században. Békéscsaba, 1976.

FÉNYES 1851.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I–IV. Pest, 1851.

IMPLOM 1973.

Implom József: Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában (1723–1848). In.: Mezőberény története I. (Szerk. Szabó Ferenc) Mezőberény, 1973. 93–183.

KARÁCSONYI 1896.

Karácsonyi János: Békés vármegye története I–III. Gyula, 1896.

MOLNÁR 1973.

Molnár Ambrus: A belterület története és helynevei. In.: Mezőberény története II. (Szerk.: Szabó Ferenc – Szilágyi Miklós) Mezőberény, 1973. 155–178.

NOVÁK 1977.

Novák László: Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In.: Gyomai tanulmányok. (Szerk.: Szabó Ferenc) Gyoma, 1977. 505–574.

NOVÁK 1986.

Novák László: Településnéprajz. In.: Tanulmányok az Alföld településnéprajzához. (Szerk.: Novák László, Selmeczi László) Nagykőrös, 1986. 573–584.

NOVÁK 1995.

Novák László: Településnéprajz. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 18. Debrecen, 1995.

PENYIGÉY 1980.

Penyigey Dénes: Tessedik Sámuel. Budapest, 1980.

PÉCSI 1969.

A tiszai Alföld. (Szerk.: Pécsi Márton) Budapest, 1969.

ŠKOLKA 1988.

Skolka András: A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása. Békéscsaba, 1988.

SZOKOLAY 1856.

Szokolai István: Az Urbéri Törvényszékek teendői és a volt Jobbágy földesúr közti jogviszonyoknak s azok Rendezésének Ismertetése. Pest, 1856.

TESCHEDIK 1786.

Teschedik Sámuel: A Paraszt ember Magyarországban, Mitsoda és Mi lehetne egy jó rendbeszedett falunak rajzolatjával egyetemben. Pécs, 1786.

Die siedlungsethnographischen Verhältnisse von Mezőberény (18–19. Jh.)

– László Ferenc Novák –

Resümee

Mezőberény war nach der Landnahme eine bewohnte Siedlung, aber in der Zeit der Türkenherrschaft ist sie zerstört worden. Sie hatte ähnliches Schicksal, wie die Mehrheit der Siedlungen des Komitates Békés. Nach der Heraustreibung der Türken wurde die Ortschaft wiederbevölkert, aber ihre tatsächliche Verstärkung erfolgte erst ab 1722.

Der größte Teil des Békéser Gegends gerät in die Hände von János György Harruckern, wer aus den nördlichen Komitaten (Zólyom, Túróc, Árva, Hont, Gömör) von Ungarn slawische Ansiedler rufte und die Ansiedlung von deutschen Familien ermöglichte. Mit den Ungaren zusammen die Deutschen und die nordlichen Slawen bildeten eine starke Gemeinschaft, eine Marktflecken-eintracht in dem 18–19. Jahrhundert. Die Slawen siedelten sich in dem nordischen Teil, die Deutschen und die Ungaren in dem südlichen Gebiet der Ortschaft an. Kirchen wurden von der evangelischen Deutschen 1789, von der Slowaken 1797, von der reformierten Ungaren 1804 und von der römischen katholischen Menschen am Ende des 19. Jahrhunderts aufgebaut.

Mezőberény hat eine typische Marktfleckenstruktur. Sie befindet sich eigenartig von dem Körös Fluâ ein bischen mehr entfernt, Tarcsa klemmt sich in ihre Mark, aber die entvölkerte Kereki-Puâta in dem jenseitigen Gebiet des Flusses Körös wurde von Mezőberény verschafft. Ihre Grenze befindet sich auf der ergiebigen Erde

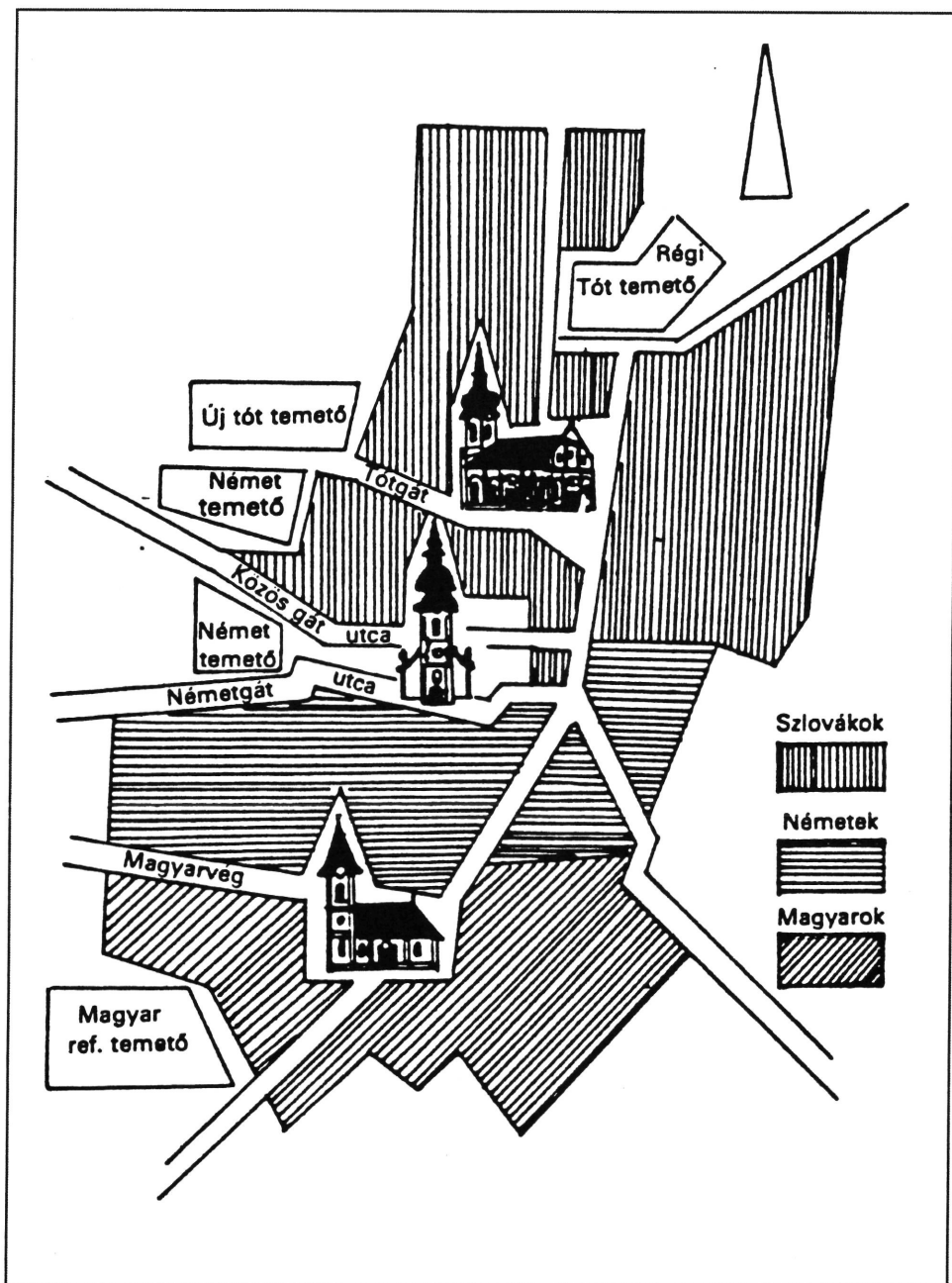
der Békés-csanáder Lössoberfläche. Das große Gebiet ermöglichte im 18. Jahrhundert die ungebundene Bewirtschaftung, die Herausbildung des Herbergebauernhofsystems. In der Nähe der Ortschaft wurden Brachenfelder für die Hörigen vermessen. Im 18. Jahrhundert wurde Traube auf dem Oláh-Hügel angepflanzt. Die Phylloxera tilgte aber die Traube am Ende des 19. Jahrhunderts auch auf diesem Gebiet aus. Triftige Traubenarten akklimatisierten sich im Laposi-Garten, auf dem pechschwarzen Landrücken, der sich aus dem Flutgebiet des Flusses Körös erhebt. In der traditionellen Bauernwirtschaft von Mezőberény spielte die Getreideproduktion eine bedeutende Rolle. Im ersten Teil und in der Mitte des 19. Jahrhunderts wurden die hervorragenden Qualitätsweizen von Seelsorger und Erzieher von Berény, wie András Skolka, Károly Jeszenszky aus der Reihe der Feldfrüchte ausgewählt. Diese Getreide wurde auf dem Markt von Nagyvárád als Mezőberényer Weizen genannt, wegen seiner hervorragenden Qualität um Ruhm zu werben.

Das Zentrum von Mezőberény war geordnet, das wurde auf ebenmäßigen Grundstücken errichtet. Mit Wohnung- und Wirtschaftsfunktion waren sie einheitliche Wirtschaftszentren. Gemäß dem Wohlstand und Vermögen erhielt der Marktflecken sein Gesicht am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts: mit typischen eklektischen, sezessionistischen, verzierten Wirthäusern mit eingebauten, sogenannten Trockentoren und mit einfacheren schilfbedeckten, mit Ziegelschindeln gedeckten Wohnhäuser mit Dielen, in dem slowakischen Teil mit geweihten Wohnhäusern mit Frontdielen in kleinerer Straßen. Die weißen Bauernhöfe auf dem Feldflur schloßen sich zu den Betriebszentren in der Stadt, wo die jüngere Generation der Familie und die Pachtbauer lebten und wirtschafteten.

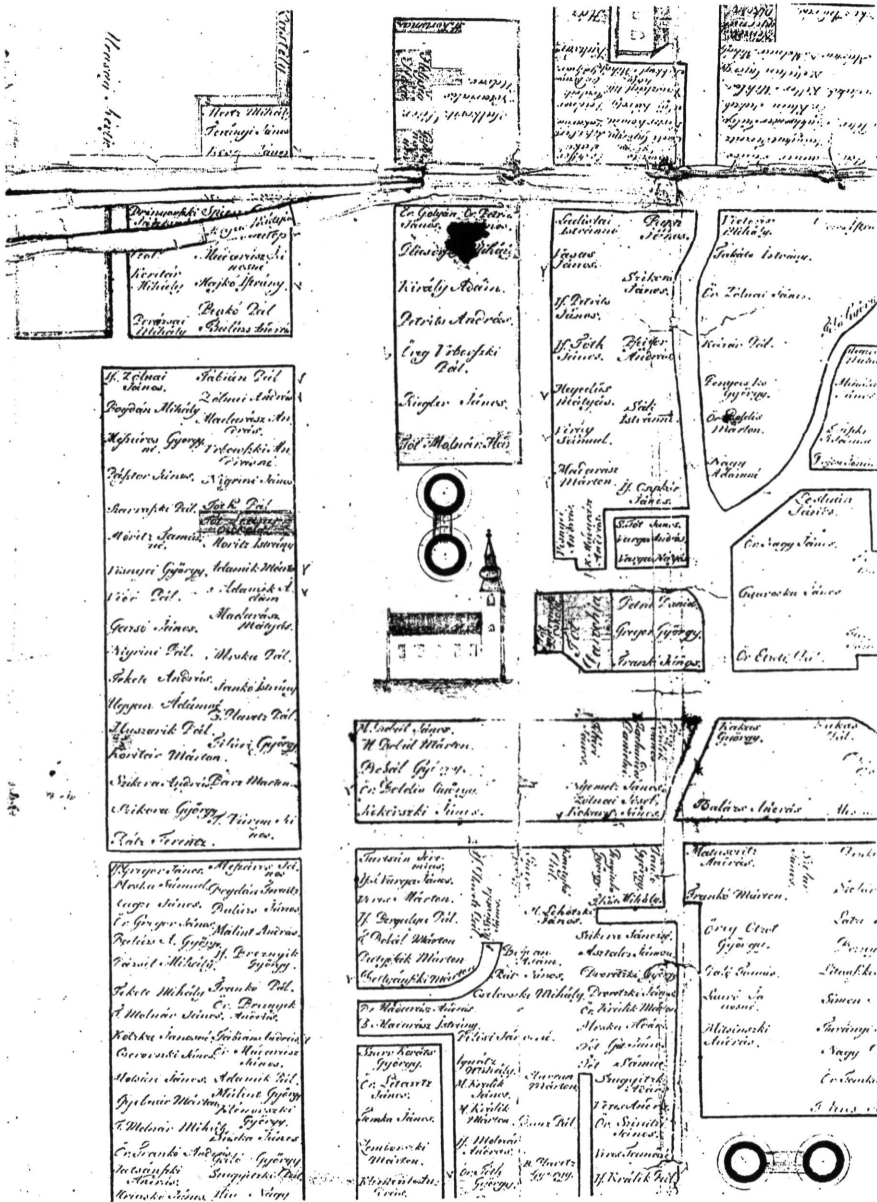
Das städtische Gesicht des Marktfleckens wurde -neben die öffentlichen und kirchlichen Gebäuden, Wirthäusern von Rang – durch das „Schloß“, verstärkt. Das im klassizistischen Stil aufgebaute Herrenhaus der Familie Wenckheim befand sich von einem geräumigen Park umkreist im Zentrum, gegenüber des alten Rathauses.

Das Aufhören der Urbarialverhältnisse konnte aufgrund des Urbarialpatents vom Jahre 1853 endgültig werden. Das Grundherr- und ehemalige Frongut trennten sich von einander, das Land geriet ins Eigentum der ehemaligen Fröner, das Weideland wurde unter die Hörigen und Einlieger zerteilt. Im zweiten Teil des 19. Jahrhunderts waren gedeihliche Bauernhofwirtschaften im Feldflur von Mezőberény, die wegen der fundamentalen politischen Veränderungen nach 1945 liquidiert worden.

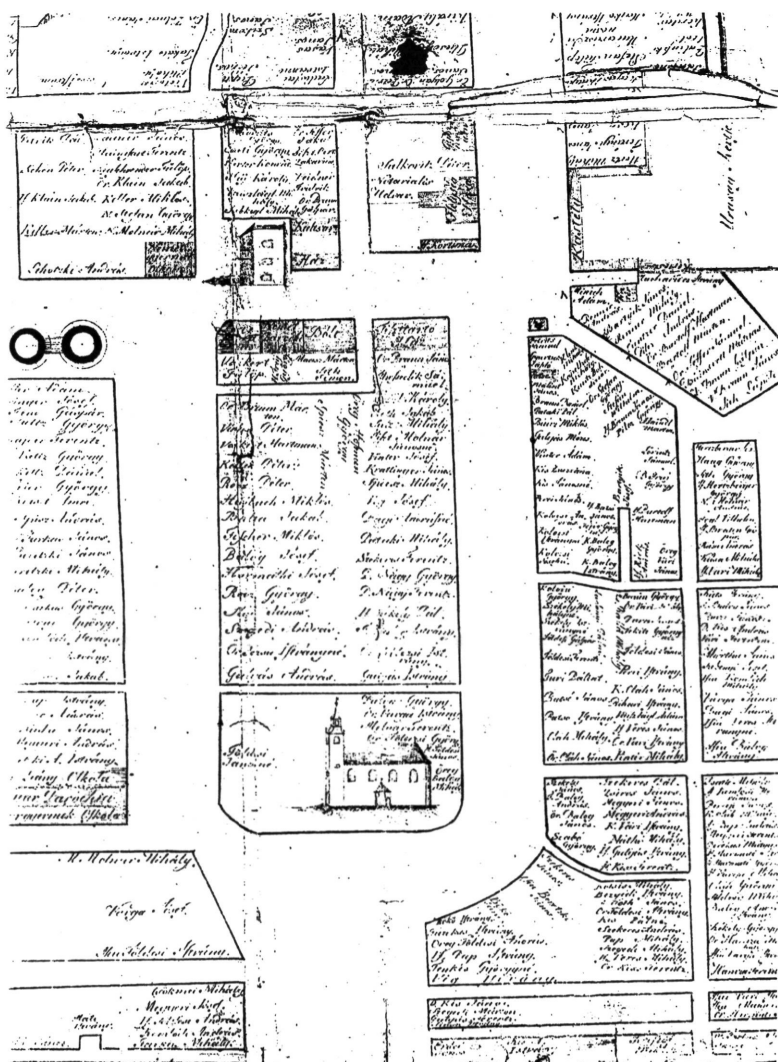
Novák László Ferenc
Arany János Múzeum
H-2750 Nagykőrös, Ceglédi út 19.
E-mail: novaklaszlo.ajm@freemail.hu

1. kép. Mezőberény belső területének etnikai tagolódása (Bartók József után)

2. kép. Mezőberény északkeleti része, a Tótvég a „Tót Templommal”, mellette a „Tót gyermek Oskola”, „Tót Paróchia” épületével, alatta a „Tót Molnár Ház” kettős szárazmalommal, átel- lenben a Társai úton a „Tót Leány Oskola” az 1800-as években (Dél-Észak irányú tájolás)

4. kép. Mezőberény délkeleti része, a Tótgát, és Németgát alatti terület a „Német Templommal” (mellette a „Német gyermek Oskola”, „Kultsár Ház”), a „Kastélyal” és „Uráság Kertjével” (vele szemben a „Helység Kortsmája”, mellette a „Helység Háza” és a nótáriusi lakás, a Tótgát sarkán a „Gymnasium”, a német templom melletti soron „Tiszteletes Oertel Zacharias” háza és udvara), a Kastély melletti „Piactérrel”, Petrics Sámuel – Orlai Petrics Soma nagyapja – háza előtt a mészárszékkal, alatta helyezkedett el a „Patzek” (Patzek István orvos híres gyógyszer-tára), a német templommal szemben délről egy épületben a „Parcipatus” és „Német Paróchia” (ezzel átellenben a „Német Molnár” háza és kettős szárazmalma), a „Bolt”, „Tisztartó Ház” épületekkel (alatta helyezkedett el Tessedik Sámuel portája), délen a református „Magyar Temp-lommal” (szemben vele a „Magyar Leány Oskola”), „Magyar Paróchia”, „Magyar gyermek Oskola”) az 1800-as években (Észak-Dél irányú tájolás).

Mezőberény településnéprajzi viszonyai (18-19. század)

5. kép. Mezőberény belsőségének délnyugati, németek és magyarok lakta területe a „Vármege Házával, szárazmalmokkal, a Magyar Molnár” házával az 1800-as években (Észak-Dél irányú tájolás)

